

hogy a vidéken a szellemi színvonal emelésére még nem tett annyit, amennyi mellőzhetetlenül szükséges.

A kellő egyensúly helyreállítása műveltségi fejlődésünk normális folyamatának lényeges föltétele.

ÉNEKESKÖNYVEINK A XVI. ÉS XVII. SZÁZADBAN.

ERDÉLYI PÁLTÓL.

(Első közlemény.)

I.

A protestántizmussal meginduló könyvirodalom első zsenégi gyanánt *Komjáthi* Benedek, *Ozorai* Imre, *Pesti* Gábor és *Gál-szécsi* István mester műveit ismerjük. Szent-Pál leveleinek fordítása, aesopusi mesék, az új testamentom és Krisztus egyházának magyarázatai után sorrendben a zsoltárok könyvének fordításai következnek. Az új irodalom a biblián indul meg s a meséken kezdi a széppróza művelését. A mi előtte való, gyermeki beszélgetések s egy több nyelvű szótár a gyakorlati életre tartoznak, mintegy grammatikai segédkönyvek az iskolai tanításra s azok számára, a kik latinból vagy németből magyarra fordítani óhajtanak. Az új irodalom azonban, mely magyar nyelven a XVI. század harminczas éveiben a könyvnyomtató műhelyekből kikerül — az új hit szolgája, fegyvere és dicsősége. Nevezetesen e művek két okon, mert bennük szólal meg a magyar próza Guttenberg mester művészete által s mert irányt látszanak mutatni, a melyet követve, a század irodalma fejlődni fog. Íme látjuk a magyar biblia, az új vallást magyarázó és védő művek, az elbeszélő próza s a vallásos ének úttörőit, mintegy irányítóit, látjuk pedig az új hit és a nemzeti művelődés eszközei gyanánt.

Könyvnyomtatásunk első zsenéje, az 1473-iki *Budai Krónika* latin nyelven jelenik meg, s utána a külföldön s majd idehaza a magyar szellem munkásai idegen nyelven szólalnak meg — latin könyveket nyomtatnak. A renaissance kozmopolita volt, példája és eszményei a klasszikus világ, formái, előadása és nyelve szerint inkább, mint tartalma vagy szelleme szerint. A poéták Vergilius és Horatius, a historikusok Tacitus és Livius nyomán lépkedtek; ódákat, epistolákat, panegyriseket irtak, s a

történetírás érdekes előadásba és hangzatos szónoklatba merült. A való élet viszonyai és képei, történetei és hősei megtörték a klasszikus irodalomnak bűvös prizmáján és a csillogó meg szindús fantázia fényében, de hamisítva mutatkoztak. S míg a humanisták költői és írói játékokban gyönyörködtek, egymást magasztalták s jótévőiket dicsőítették, míg Mátyás udvara fényben és gazdagságban ragyogva, szinte árnyat vetett a pápák s az olasz udvarok bizantinus világára: a nemzeti nyelvű és világú irodalom háttérbe szorult s a nép ajakán: a regösök, trufátorok kobzán s a szegény barátok és ájtatos apáczák irópolczain talált menedéket. A könyvnyomtatás a rituális könyvek s az egyházi latin művek kiadására szorult. Temesvári Pelbárt s Magyarországi Mihály és társaik latin *Sermonesein* kívül más dolga nem igen akadt. A kor színvonalán álló műveltség a humanisták és az egyházi írók magaslatáról nem szállott alá a nemzet nagy rétegeihez, megmaradt szellemben és nyelvben műveltnek és idegennek. Magyarul csak a népies költészetnek örökké vidám pataka csevegett s a szent kolostorok lakóinak ájtatos és nehézkes kalamusai perczegtek. Így tartott ez nálunk a XVI. század elején is, a szomorú Mohácsig, sőt még tovább, a míg a protestántizmusnak új világa ránk nem derült.

Sem a könyvnyomtatás, sem a humanista irodalom nem tudott mély gyökeret verni a nemzeti kultúrában, nyilván azért, mert mind a kettő idegen volt; a könyv nem szólott a nemzetnek nagy tömegéhez s az író a theologia s a klasszicizmus világába volt elmerülve. Még a protestáns irodalom hajnala után is irtak és nyomtattak latin műveket, de bibliografiánk megtanított arra, hogyha számszerint gazdagabb volt is a XVI—XVII. századok latin irodalma, jelentőségre, értékre és hatásra alatta maradt a magyar nyelvű könyvirodalomnak. A könyvnyomtatás, mint a nemzeti művelődés eszköze és mérője, csak azóta indult virágzásnak, mióta magyarul szólott a nemzethez. Íme a mindent megmagyarázó bizonyosság, hogy az új találmányok és eszmék csak akkor hódíthatnak, ha a nemzeti vágyak és igények szolgálatába szegődnek vagy velük találkoznak. A XVI. században író és könyvnyomtató, irodalom és nyomdászat egymást táplálva és segítve, hirtelen emelkedésnek indul s a nemzet műveltségének elsőrendű eszközévé válik. Ezt a nagy jelentőségű művelődési áramlatot vezetik be és nyitják meg *Komjáthy* és társai, a kik leszállva a

latin nyelvű theologia magaslatáról, a magyar bibliát, mesét és éneket adják a nép kezébe. Érzik, hogyha meg akarnak hallgatni, magyarul kell szólaniok, tudják, hogy, a mint Szent-Pál mondja, »a ki idegen nyelven szól, magát építi« (Szent-Pál, Kor. I. XIV. 4.), tisztában vannak azzal, hogy az új vallás igazságai csak akkor fogantatosak, ha a gyülekezet nyelvén prédikáltak. A protestántizmusnak terjednie kell, ez az ő hitük, tehát úgy magyarázták, hogy terjedhessen: a gyülekezet nyelvén. Az új vallás tanai igazságok; ez az ő meggyőződésük, tehát magyarul tanítják, hogy leszállhassanak a szivek mélyére. Alapjuk a biblia, eszményük Szent-Pál, tehát legelőbb Szent-Pált magyarázzák s a bibliát fordítják. Vallásuk dicsősége a Krisztus, áhítatuk szárnya az ének, tehát megismertetik a magyar néppel az igazi Jézust és ajakukra adják a legmagasztosabb szent költőt, Dávidot. Így indul meg a protestántizmus irodalma a magyar biblia és a magyar ének művelése által, s így szab irányt a jövődre, a protestántizmus terjedése, hódítása útját így készíti elő.

A protestántizmus nem volt váratlan jövevény. Előzményei és fejlődése arra mutatnak, hogy minden elkészült megérkezésére s elfogadására. Öntudatlanul s várva vártan élt a szivekben egy tisztultabb vallási nézet és erkölcsi fölfogás sejtelve. A XV. század szülte *Erazmust*, kinek theologiai fejtegetései az Indexre jutottak s ugyanez a kor állapította meg Erazmus dicsőségét. Ő még csak acerrinus propugnator volt, *Luther* már heretikus, ő a pápaságnak s a hatalmában és gazdagságában megromlott pápistaságnak elmés és gúnyolódó szatirikusa volt, *Luther* tovább ment, az erkölcsbíró ostorát suhogtatta. Az egyháztörténet tanítása szerint, csupán dogmai ellentéteken alapuló szizma fenyegetőleg sohasem veszélyeztette az egyház uralmát, vagy ha fenyegette: volt ereje az egyháznak ellenállásra s hatalma a győzelemre; *Luther* azonban nem dogmai, hanem erkölcsi magaslatról hirdette kérelhetetlen erejű kritikáját. Eredetileg nem is volt vallásújító, de azzá lett a pápával folytatott küzdelmében: tanítása az újtestamentom erkölcsi igazságain épült s azoknak eszményi magyarázataival lett hatalmassá, majd új hitté, mikor a római egyház merev ellentállása már dogmai magyarázatokra kényszerítette. Vele szemben sem az Index, sem a kiközösítés, de még a világi hatalom és erőszak sem volt foganatos, míg Erazmussal szemben

az Index elégnék bizonyult. Luther természetes utódja volt Erazmusnak, mint a moralista a szatirikusnak. Meggyőződésük és fölfogásuk egyezett, de nem természetük vagy egyéniségük, s bár Erazmus később Lutherrel szemben állott, de nem igazságaival, a melyeket maga is vallott. Kettejük között az a különbség, hogy amaz hollandi, emez német, amaz simulékonyabb és engedékenyebb, emez merev és hajlíthatlan maradt; amaz még a humanista szokások és erkölcs rabja, emez ridegen okoskodó s igazságait védő theologus volt. Erazmus élcelődött, csipkedett, gúnylódott, Luther sújtott, ostorozott és míg az kitért, ez szemben megállott a hatalomnak, míg amaz visszavonult, emez védte magát Róma ellen. A protestántizmus történetírói megrajzolták e korszaknak feslett életét, szabados erkölceit, a papság s az udvarok bűneit s Luthert, mint erkölcsi reformátort a szükségszerű reakció hőse gyanánt tekintik. Őt az idő szülte, nem csupán eszköze volt, de vezére lett a kornak. Erkölcsi bátorságában, törhetetlen hűségében, rendkívüli munkásságában és meg nem félemedő merészségében az erkölcsbíró és az elszánt polemikus, a nagytudományú theologus és a rajongó reformátor szerepét vitte, s ily irányú munkái s tettei kivételes szerencsével vezérré emelték s oly időben, mikor rá az emberiségnek szüksége volt.

Nemzeti históriánk arra tanít, hogy a mohácsi veszedelem után közállapotaink gyökeresen megromlottak, a nemzet sülyedésnek indult. Az egységes magyar királyság, a nemzeti hatalom és jog megdőlt Szolimán hatalma előtt. Az ország terület szerint megoszlott Habsburg Ferdinánd és Zápolyai János között. Az oligarchák hatalma megnövekedvén, megingott a kurta nemes és a jobbagy személyi és vagyoni biztonsága, s a törvénynek nem volt már sem ereje, sem végrehajtója a pártokra szakadt ország oligarchái fölött. Szegénység és csapások, belső dúlongás és külső háborúk fenyegetése alatt gyengülni, fogyni kezdett a magyarság s elnéptelenedett kolostorok és kifosztott egyházak köré hiában gyűlt vigasztalásért a föld népe. Az országos romlás e korában hallatja szavát *Pesti* Gábor, a ki erkölcsi meséket ír, bátor szókimondó tanúságokkal a pártos urak feddésére s bibliát fordít a szegény nép lelki vigasztalására. Mind a kettőre nagy szükségünk volt. Nálunk is megrendült a törvény s a hit ereje, az erkölcsi sülyedés s az ököljog garázdálkodása idejében élvén, a remény is

veszendőben volt, mely jobb jövőt volt hirdetendő. S ezekben a zivataros és szomorú esztendőkből megjött a magyar fabalista, hogy tanítson hinni az erkölcsi törvény állandóságában, a magyar biblia, hogy példáival oktasson az elzüllő zsidó nép végső veszedelmére, a sülyedt nemzet gyászára, hogy hitre serkentsen és isteni bizalomra indítson, hogy megmutassa a Krisztust, a ki eljött a bűnös világ megszabadítására. Megjött a magyar zsoldár, hogy fölemelje a csüggedők lelkét s ájtatosságra buzdítsa a gyöngéket és nyomorúságosokat. Mindezzel együtt megjött a protestántizmus, hogy puritán elveivel és rideg erkölcsével megtanítson isteni félelemre, magába szállásra, az embernek maga érdemben való reményére s a Krisztusba vetett hit erejére, hogy figyelmeztessen a megváltásra s a túlvilági életnek boldog reménységére. A protestántizmus magával hozta a nemzeti nyelv használatának és művelésének szükségét s ezzel erősítette a magyarságnak faji érzetét és nemzeti öntudatát. E hatása azonban csak később lett áldássá, midőn a pártokra, felekezetekre és darabokra vált ország magyar népét az irodalom és a nyelv újra egységessé tette, megmentve faji öntudatát és a nyelvben élő nemzeti erőt. A szét-hullásnak eme szomorú századában a magyar biblia és a magyar ének volt az egyetlen kapocs, mely a Habsburgok, a hódoltság s a nemzeti királyság területén széthúzó magyarságot összekötötte.

A míg így a protestántizmussal meginduló, magyar nyelvű irodalom a nemzet életében ilyen nagy jelentőségre emelkedik, szolgálja magát a protestántizmust. Nem szabad azt hinni, hogy *Komjáthi* és társai szemében épen ily jelentősége lett volna annak, hogy ők magyarul irnak s adják ki műveiket. Az idő tanított erre minket, az utódokat. Előttük nem volt más cél, csak az, hogy az új vallásnak hódítsanak, s ennek egyik eszköze volt a magyar nyelvű irodalom. Eszköze, vagy ha tetszik, fegyvere, de nem célja. Követték ebben is eszményük Szent-Pál és mesterök, *Luther* példáját. Szent-Pál külön s ismételtlen kiemeli, hogy a gyülekezetnek a saját nyelvén kell szólani s Luther csak a theologusoknak irt latinul, a németeknek németül. S nem véletlen, hogy a legelső protestáns könyvek között Szent-Pál leveleit s a zsoldárok fordítását találjuk. Ebben is Luther hatását kell látnunk, a ki reformatori működésében s a néppel való bánásmódjában sokat tanult az apostoltól, s tanításait irataiban és a

maga példájával úgy szólván kánonul tekintette. Tőle tanulta a lelkipásztorkodás titkát s az isteni tisztelet rendjét s annak egyik legfontosabb, leghatásosabb részét: az egyházi éneket. Tanítványai és követői is természetesen az apostol leveleit olvasták és fordították, s tőle nyertek ösztönt s belőle merítettek okokat arra, hogy az egyházi énekekre különösen gondot viseljenek.

A keresztyénség, mely ajakán alapos tanításban nyilatkozik, nemcsak az apostolban isteni erő, hanem minden tanítóban, a ki a valódi keresztyén hitet tanítja, s az új testamentomnak alkalmas szolgálói mind azok, a kik lélek szerint, nem betű szerint tanítanak, mert a betű megöl mondja Pál, a lélek pedig megelevenít, s nincs szellemi erő, mondja tovább, mely ellenállhatna a keresztyén igazság hatalmának. Ime Pál tanításainak legerősebb fundamentumi, a melyeket *Luther* is elfogadott s hirdetett, s a melyet *Komjáthi* is vallott abban a pillanatban, a mint a leveleket fordítani elhatározta. »Kivánnám, — írja az olvasóhoz — hogy a kik üdvösségnek útát minden módon keresik, Szent-Pál Epistoláinak magyar nyelven való olvasására szorgalmatossággal folyamjanak« — mintha mondaná, hogy az üdvesség útját minden módon maga is az Apostol írásaiban keresi.

Pállal kezdeni meg a biblia-fordítások és magyarázatok sorát, azaz, Szent-Pált adni először is a magyar olvasók kezébe, ezéltudatos munkának látszik. S ő a legjobb s például bátran állítható vezető, a kivel örömezt indulhatott el *Komjáthi* is. Az új hit első tételei a papi erkölcsök kritikáját, a bűnbocsató leveleket s a világi hívságra való törekvés ostromozását illetik, s kell-e szerényebb, buzgóbb és igazabb apostol, mint a tarsusi Pál, ki a Benjamin-törzsből pogánynak született, de megtért a Krisztusnak? Megtért és megismervén hirdette a tiszta evangéliomot, megértette és magyarázta az apostol kötelelességeit; alapított gyülekezeteket és meghatározta az isteni tisztelet rendjét. Ime Pál leveleinek alaptételei, a melyekre *Luther* támaszkodott. Ő és utódai, a tanítványok és reformátorok a tiszta, meg nem romlott evangéliomot hirdették; a pap magatartását és a gyülekezethez való viszonyát tőle tanulták; demokratikussá tették a gyülekezetet a klérussal szemben s megszabták az isteni tiszteletet, hogy ne csak a pap, hanem a nép, a gyülekezet is részesedjék az ájtatosság-

ban s az isteni kegyelemben. Mert Pál méltán mondhatta magáról: nem vagyok csekélyebb ama nagy apostoloknál, s a reformátorok méltán nevezhették magukat tanítványainak, kikkel munkás az Isten. Pál tanítását fogadta meg a protestántizmus, mikor az isteni tisztelet rendjét meghatározta, melynek elemei, mint a korinthusiakhoz írja, hogy nem idegen nyelven kell könyörögni, imádkozni az istennek, hanem a gyülekezet nyelvén, hogy az írást magyarázni kell a gyülekezet előtt s vegyen részt mindenki a gyülekezet ájtatosságában, lélek szerint és szavaival — az énekléssel.

Ezt az utolsó helyen adott rendelést a protestántizmus ép oly hamar megérti s ép oly gyorsan elfogadja, mint a milyen természetesnek tartotta az előbbieket. S ebben magyarázódik a protestántizmusnak két hatása. Az első, hogy mindenütt nemzeti egyházakat alapított, a második, hogy minden nemzetnél, a hol meggyökeresedett, az irodalomnak fölvirágzását vonta maga után. A protestántizmus nálunk is első sorban a prózai, másodsorban a költői irodalom fejlesztésére volt maradandó hatással. A bibliával megkötötte a nyelvet, mely azóta irodalmivá lett, értekező és vitatkozó munkáival a tudományos, zoltáraival és himnuszaival a költői stil megállapodását, majd fejlődését, utóbb virágzását indította meg. S nálunk a nép nyelvének fölfedezésében és irodalmi nyelvvé tevésében, az irodalom megindításában és fölvirágoztatásában, és abban, hogy a protestántizmus legmaradandóbban a magyarság vidékein hódított s magyar hitté lett: a nemzeti öntudat gondolata volt, mintegy megigérve s ez öntudatnak folytonos ébrentartása által a nemzeti jelleg volt biztosítva. A nép nyelvén szólott tehát a protestáns pap és tanító, az író és a könyvnyomtató, hogy magát megértetvén, az evangéliumnak híveket szerezzen. Épen úgy tett, mint azok, a kik a magyarságot a keresztyénség szelid tanaiba bevezették, a kik szintén magyarul prédikáltak, vagy legalább magyar tolmácssal fordították le szent beszédeiket. De a protestáns tanító és pap végig megmaradt a nemzeti nyelv hűségében, míg a katolikus papok és szerzetesek a térítés befejezése után a nemzet nyelvét csupán a cura pastoralis követelte érintkezésben használták. A latinul mondott mise után a magyar isteni tisztelet következett, s míg a katolikus pap tudományával az egyháznak hivatalos nyelvén foglalkozott s

magába és szent foglalkozásai közé visszavonult, a reformátor minden tudományát megosztotta a néppel, melynek élő szóval és könyvalakban hirdette az új hit tételeit. Kezébe adta a bibliát, melyet profán szemekből eltiltott az egyház, magyarázta a szent írókat, kiket féltékeny gonddal óvott a laikusok tekintetéből. S azzal, hogy a reformátor a híveket magához emelte, hogy hozzájuk leszállott: gyorsan érő gyümölcsöt szedett, meghódította hiveit.

Ez a változás nagyon lényeges annak megértésére, hogy a protestántizmus nem csupán eredeti céljában, hanem a magyar nyelv és irodalom művelésében is miért tudott annyira gyorsan erőre kapni. Egyenes arányba kerültek a hitújítás s a nemzeti irodalom, mennél jobban hódít ez, annál gyorsabban terjed az. Író és prédikátor, könyvnyomtató és énekszerző beleállanak az élet vásárába, főurak udvarában s a szolgáló nép között, templomok katedrális és a tábortüzek mellett magyarázzák az új testamentomot és énekelik a zsoltárt. Minden kikerül belőlük, egy személyben író és nyomdász akárhány van köztük. Észreveszik, hogy nemcsak a szentírás, hanem a világi dolgok is hatnak, históriás éneket írnak s irodalmi műveltségük révén »megfordítják« a külföldi szép históriákat, még előbb a minden nép számára készült meséket és történeteket. Bibliái, köztörténeti, regényes és mondai tárgyak kerülnek tolluk alá, megírják és kinyomatják, ingerlik az olvasási kedvet, hogy kézbe adhassák polemiáikat is. Így indul meg hatásuk alatt a nemzeti irodalom s még a renaissance késő hullámai is a magyar költészet hajóját rengetik.

II.

A magyar biblián kívül egyetlen könyvet sem ismerünk, mely annyi példányban forgott volna az olvasók kezében, mint a zsoltáros könyv, általában az énekeskönyvek. Századokon keresztül nyomtatták újra meg újra a bibliát meg a zsoltárt, s mind a kettő változatlan hatalommal uralkodott a sziveken és az elméken. A legelőkelőbb házak könyvespolczain s a legszegényebb ember hajlékában a mestergerendán vagy a ládafiában, a tudósok könyvei közt s a katona tarsolyában századokon keresztül megmaradt változatlan szeretetben s állandó tiszteletben. Forrása volt a tudománynak s az isteni félelemnek, vizsgáztatás a bánatokban

s megnyugvás a szomorúságban. A férfiak és asszonyok kezében örökké ott forognak az eretnek psaltériumok s graduálék. *Sigér* Anna, anyai intését a zsoltárra hivatkozva, intézi fiához: »mindenkor emlékezzél meg, mit mond a 133. psalmus . . .« s nem csodáljuk, ha vágyai is ahhoz vonják. »Küldj én nekem egy zsoltárkönyvet,« — írja ugyancsak fiához, — »ha kettő lehetne is, igen akarnám.« *Sigér* Anna nem egyetlen a kor asszonyai közül, kinek kezében a zsoltár mind közönségesen forog. A XVI. század úri-asszonyai megbecsülték az énekeskönyvet s az énekszerzőket. *Balassa* Jánosnérol emlékezetben hagyta *Bornemissza*, hogy buzgó volt az egyház szolgálatában s nevével ékesített énekében, a melylyel a gyermekeeskét szokták rengetni, emléket állított asszonyának. Főuraink és úriasszonyaink emlékét irodalmunknak nem egy könyv őrzi s e tradíció alapját a protestántizmus első írónak meczenásai: *Perényi* Gáborné, *Komjáthi* buzditója és *Perényi* Péter, *Gálszécsi* jöltevéje veteiték meg.

A protestáns énekeskönyvek sorát 1536-ban ez utóbbi nyitja meg, prózában fordított, nehézkes, darabos zsoltáraival. Nemsokára *Székely* István zsoltárai követték, ugyancsak *Perényinek* ajánlva. A biblia után így köszönt be a zsoltár s e kettő együtt oszlopává lett a magyar irodalomnak s menedéke nyelvünknek. Mind a kettő nagyra nő s különösen az egyházi ének gazdag lombú s dús virágú fát nevel, melynek koronájáról mi is naponként szakítjuk a frissen fakadó virágot.

Gálszécsi művének eddig egyetlen töredékét ismerjük, s azt sem régóta. Nincs tehát okunk azon csodálkozni, hogy sem *Sándor* István, sem utána *Toldy* nem ismerik. Irodalomtörténetének IV. kiadása még *Szabó* Károly után is kétségbe vonta e munka megvoltát. Természetesen, mert egy 1536-ban megjelent s kétségtelenül protestáns zsoltár megzavarta volna theoriáját. Pedig a protestáns egyházi líra korábban megzendül, mint mikor az első nyomtatott énekeskönyvek megjelennek. Reformátoraink mint buzgó énekszerzők ismeretesek, s *Toldy* maga is fölvette az egyes íróknál vallásos énekeiket. Azonban nem tulajdonított e korban még a protestáns rituális éneknek nagyobb jelentőséget. Hiszen még a meglévő emlékeket is félreismerte. A gyulafehérvári *Batthyány-Hymnáriumot* s a két pataki graduált is a középkor végén tárgyalja, mint katolikus karkönyveket. *Toldy* pályája

elején nem ismerte vagy legalább nem ismerte el a protestáns énekirodalom úttörőit, s nem fordított rájuk elegendő gondot azután sem. Énekszerzőink között, kiket az Új Magyar Múzeumban felsorolt, s énekeskönyveink könyvészetében, melyet holta után *Jakab Elek* adott ki a Könyvszemlében, hasonló tájékozatlanságot tapasztalhatunk. Toldy tévedése vagy elfogultsága egy hosszantartó félreértést s egy élénk vitát keltett, mely a körül forgott, hogy a protestáns irodalom a meglévő katolikus ének-készletet vette-e át, vagy sem, vagy csak tarlózott benne, s így a XVI. századi protestáns énekirodalom eredeti gazdagsága-e költészetünk multjának?

Toldy talán lehetetlennek tartotta, hogy 1536-ban már az új hit énekei csendüljenek meg, s hogy az 1541—63-ban irt *Batthány-Hymnáríum* más lehetne, mint katolikus karkönyv. Nincs szándékom tévedéseit mentegetni, bár tudnám védeni azzal, hogy mindenre kiterjedő figyelme még sem terjedhetett ki mindenre, s hogy az ő korában sem a nyilvános könyvtárak, sem az irodalmi és könyvészeti kutatások nem állottak a mai színvonalon. De áldozatait menteni nem tudom. Mert nem lehet menteni az oly merészen támadó írókat, a kik Toldy tekintélyébe burkolózva s tévedéseiben megrögzötten kellő készség nélkül s felekezeti elfogultságból tagadták meg a protestáns szent költészet úttörőit. Példájuk jó figyelmeztetés arra, hogy az irodalomtörténetében is kerülni kell a tájékozatlanságot s az elfogultságot. Ezeket czáfolni nem kell, mert énekeskönyveinknek alább következő sorozata nyilván beszél magáért, s mert nem kell azt bizonyítani, hogy a ki a XVII. század végénél kezd, nem szólhat a XVI. századi protestáns irodalomról.

E rövid kitérés után szólaljon meg maga *Gálszécsi* mester, hogy tanúságot tegyen hitéről s arról, hogy Szent-Pál tanítását fogadta meg, mikor Dávid zsoltárait fordította. Ajánlásában a következőket mondja: »a ki idvözülni akar, nem pappá avagy barátta legyen, hanem a szentírást tanulja és halgassa. És a ki tanulandja, nem kiált ránk, kik hirdetünk csak Jézus Krisztusba való hitnek általa embernek idvözülni . . . és nem mond eretnekeknek lenni minket, kik hirdetünk bünösöknek ingyen való szabadulást ördögtől . . .« Úgy tetszik, hogy e vallomásokból a a protestántizmus hangja szól s a barát rovására tett gúnyolódás

szelid ugyan, de csipős. Nehogy tovább is kétségben lehessünk Gálszécsi hitéről, halljuk meg, mit tanít a következőben: hogy hirdeti Krisztus közbenjárását, Krisztus érdeméért bűneink bocsá-
natát, a megigazulást s az örök üdvösséget a Krisztusért. E tété-
leket azonban már ismerjük a protestántizmus tanításából. Két-
ségtelen tehát, hogy az első, nyomtatásban megjelent zsoltáros könyv
szerzője az új vallás híve már akkor, mikor zsoltárait kiadta, s
velük méltán kezdjük felsorolni énekes könyveinket, melyeknek
majdnem mindenikén olvasható a Szent-Pálra való hivatkozás,
mint Gálszécsiében: »szükségesek cerimoniák és énekek a szent-
egyházban, hogy tudatlanokat taníthassanak és inthessenek féle-
lemre, hitre és hálaadásra«.

Gálszécsi István mester műve mindenben magán hordja az
úttörők nemes fátumát. Megtagadták, mint Toldy és követői,
s elfeledték, mint *Sándor* István és *Szabó* Károlyig mindenki.
Érdeme azonban nem avulhatott el, az elismerést már 1602-ben
Újfalvi Imre megadta, midőn régi énekszerzőink között elsősor-
ban őt és munkáját említi, emlékét megőrizte művének egy töre-
déke, a mely legújabbán előkerült. Ő adta az első zsoltárt a
könyvszerető magyar ember kezébe s bár fordítása a mennyiben
megítélhető, nehézkes és darabos, eredetileg a saját munkája.
Gálszécsi nem vette át a katolikus irodalomból zsoltárait, hanem
maga fordította. Nyelvemlékeink között van ugyan egy zsoltáros
könyv, a Kulesár-kódex, mely 1539-ben iratott, van egy másik,
a Keszthelyi-kódex, mely 1522-ben készült, de sem *Pápai* Pál
sem *Velikei* Gergely, e kódexek másolói, sem a kettőnek alapul
szolgáló közös forrás, sem egyenként megmaradt zsoltáraink (Döb-
rentei-kódex) nem segíthették őt munkájában. Kolostori irodalmunk
emlékei, mint az említett kódexek, szoros zár alatt voltak, profán
vagy heretikus szemek nem tekinthettek beléjük, hogy meglopják
az ájtatosság mézét. Különben Gálszécsi életének külső körülmé-
nyei sem teszik valószínűvé, hogy ismerhette, fölhasználhatta volna
a katolikus másolók példányát. Útjai, a mint tudjuk, északkeleti
Magyarország s 1524-ben Bécs, 1526—28-ban Krakó, 1529-ben
Kassa tájára vitték. Az 1539-ben másolt zsoltárokról nem lehe-
tett tudomása 1536-ban, ezek azonban egyeznek az 1522-ki for-
ditással s mind a kettő egy közös eredeti példányra mutat. Igen,
de az ő fordításai sem egyikre, sem másikra nem emlékeztetnek,

s hogy is használhatta volna az 1539-iki másolatot 1536-ban, a mely az 1522-iki másolattal vagy annak eredetijével megegyező? Ő 1532-ben már megint külföldi akadémián van Vittenbergában, a protestántizmus fészkeben. Itt hathatott rá *Luther*, kinek énekes könyvei már akkor kézben voltak s azokat a távol hazában már máglyával fenyegették. Reformátori ambíciójának első gondolata a magyar énekes könyvre csábítgatta, Szent-Pál olvasgatása fogantossá tette az ének iránt és theologiai műveltsége kezébe adta az ó-szövetséget. »Szólván ti magatok között éneklések és isteni dicséretetek által, és lelki énekek által énekelvén és dicséretet mondván az úrnak szivetekből,« — »a lélek által értelemmel énekeljete, s ha némelynek dicséretre való éneke vagyon, épülésre legyen«, írja Szent-Pál, s a protestántizmus nagy buzgalommal fogott az énekes könyvnek szerkesztéséhez és kiadásához.

Irodalmunkban a zsoltárok nyitják meg énekes könyveink sorát, hiszen oly természetszerűen fordul feljűk a papi énekszerzők figyelme. A királyi hárfás költészete minden nemzet s minden idő számára a zsoltárt az egyházi énekírás kánonává tette. Zsoltár annyit jelentett, mint maga az ének, s a mi népi nyelvünkben zsoltározni annyi, mint énekelni. S a szent költészet mőhon kapott a zsoltárokon, prózában és költőileg folytonosan fordította, egyes tételeiből isteni dicséretet szerzett, sőt egyes zsoltárokat »ritmosos versekkel körülírván,« önállóan is földolgozott. Mindig a lelki fölindulás és a kegyes áhitat tolmácsa volt, akár éneklésre, akár költői szárnyalásra buzdított. Vigasztalója és bátorítója lett minden nemzetnek a szomorúságban, hálaadása a szerencsében, hangszere és hű társa az embernek egész életében. Mi természetesebb, minthogy Pál apostol tanítását a gyakorlati énekszerzés a a zsoltárok fordítása és átdolgozása által akarta megvalósítani. Az úttörők azonban szent tisztelettel fogtak munkájokhoz s a szent író szövegét őrző kegyelet és saját gyengeségüket érző féltékenység, még fordításukhoz is csak tartózkodva mert hozzáfogni. Ez a ritmososan lebegő s magasan szárnyaló próza, melyhez hozzányulni nem szabad, melyet fordítani oly nehéz, szinte szolgai hűséggel szólalt meg a fordítók nyelvén. Később is csak nagy elméknek volt meg az a szerencsés bátorságuk, hogy költői átültetésben kezdték a zsoltárokat tolmácsolni, míg az úttörők csak aggodalommal telve fogtak hozzá prózai átültetésükhöz.

Így történt Gálszécsivel is, s ez a fölfogás uralkodott nálunk jó száz esztendeig s még tovább. *Székelly* István (1548.), *Heltai* Gáspár (1560, 1561.), *Huszár* Gál (1560.), a kézirati graduálisok s még az *Öreg Graduál* is (1636.) száz évvel később, mint *Gálszécsi* könyve megjelent, konzervatív szellemben, mind a prózai fordítást fogadták el. Pedig már 1608-ban megjelent a *Molnár* Albert-féle zsoltár, Dávid király énekei gyönyörű magyar fordítása. Nagy, változásokkal teljes időnek kellett elvonulni a magyar protestánszizmus fölött, míg *Molnár* Albert zsoltárai, s általában a zsoltár a felekezetek isteni tiszteletében mai helyét elfoglalhatta. *Heltai* után csak Bogáthi *Fazekas* Miklós mer nálunk zsoltárt fordítani és *Molnár*, a ki nemcsak egyházi líránkban, hanem a verselésünk történetében is merész építő és szerencsés kezdő volt. A szentírás hasznait magyarázó szegény skólamestert csak a kezdet dicsősége illeti. Tétova újjai alatt, a mint a töredékből következtetjük, félénken és szakgatottan csendül meg Dávid hárfája, melynek olvadozó melódiáira és viharos kitöréseire sem az ő, sem a későbbiek fordításában nem ismerünk. Azonban a némán állott hangszer megszólalt s utóbb elbűvölte az egész nemzetet.

Egyházi költészetünk, mint láttuk, a zsoltárok fordításával indul meg, de e szerencsés kezdet hamar más irányt nyer. Énekíróink szükségesebbnek tartják a szertartásos, az isteni tisztelet rendjébe illő énekek szerzését s énekes könyveink szerkesztői a zsoltárt már nem önállóan, hanem szertartásos könyveikbe olvasztott alkatrészképen fogják fel s illesztik be. *Székelly* István Istenes énekeit (1548) nem ismervén, ez irányban a Batthyány-graduál szerkesztőjét tekinthetjük kezdőnek. Ez a kézirat énekes könyv 1541—1563 között készült s nem katolikus karkönyv, mint *Toldy* nevezte, hanem protestáns graduál, mint *Kálmán* Farkas és *Volf* György kétséget kizáróan meghatározták. Beosztása a graduálénak megfelelő, első felében az ünnepekre szánt alkalmi énekek, himnuszok, invocatiók stb., a második felében válogatott zsoltárok vannak. E kézirat készülni ideje alatt dőlt el a magyar zsoltár sorsa, hogy előbb irodalmilag, utóbb liturgiailag a szertartásos énekes könyv alkotórésze legyen, míg 1608-ban föl nem szabadul s attól kezdve az énekeskönyvekkel versenyre nem száll. Az új vallás nálunk is gyors fejlődésnek indul, de szervezetében csak nehezen alakulhat ki. Nálunk soká megtartotta jellegét, hogy

inkább társadalmi mozgalom maradt, melyet sem világi, sem egyházi tekintély vagy hatalom nem organizált, s később is, mint eleintén, inkább morális, mint dogmai alapon terjedt és fejlődött.

Egyházi történetünk írói az egymást sűrűn követő zsinatok törvényeiben, határozataiban és fölfogásában keresik és találják meg a magyar protestántizmus belső fejlődésének időnkinti stádiumait. S ezekben a zsinatokban tényleg mind jobban és határozottabban kialakulnak a dogmák, s a zsinatoknak valamely tétel irányában elfoglalt álláspontja, de a ritus és az énekügy fejlődésére kevés útbaigazítást tartalmaznak. Úgy látszik, e szótalanság mögött két ténnyt kell keresnünk. Egyik, hogy lényegesebbnek tartották a dogmák tisztázását s más egyebeket, a másik, hogy megnyugodtak abban a gyakorlatban, melyet az új egyház, részben a német protestántizmus hatása alatt, részben talán önállóan kifejlesztett. A kisebb gyülekezet a nagyobb példáját követte s lelkipásztorától a ritus elrendezésében nagyon sok függött. De tudjuk, hogy minden egyház azon volt, hogy mennél hiresebb prédikátort vallhasson magáénak s papjaink sűrűn látogatták a német egyetemeteket. Így mégis bizonyos egyöntetűség lehetett az isteni szolgálatban, minden valószínűség szerint a Luther-féle *Gottesdienst* mintájára, mely már 1523-ban megjelent. A zsinatoknak általános jelentőségű határozatai csak kevésbé tájékoztatnak e kérdésben s inkább csak elveket foglalnak össze. Néhány intézkedésükről mind a mellett meg kell emlékeznünk.

A megyesi zsinat (1545.) a németországi isteni tisztelet rendjét ajánlja; az erdódi (1555. XV. cz.) végzés már bővebben szól: föl kell ügyelni, hogy a himnuszokba semmire vétessék föl, a mi a kanonikus könyvekben s a bevett szerzőknél nem található, hogy a szertartások megtartassanak s hogy együttes énekléssel dicsőítsék az Űr; határozottabb az 1561—62. váradi, debreczeni s egri gyülekezeteken meghozott végzés, mely az énekléssel külön is foglalkozik. E konfesszió a magyar reformált egyháznak egyik alaptörvénye s így intézkedései nagy figyelmet érdemelnek, bár az éneklésről ez is csak általános elveket mond ki: hogy az egyházi éneklést helybenhagyja, mert nem vetették el a patriarkák, a próféták, Dávid, Krisztus és az apostolok sem, de meghagyja, hogy *kegyes* éneket, *szerényen* és *lélekben és igazságban* kell énekelni, s kimondja, hogy megveti a pápisták énekét. A második helvét

hitvallást becikkelyező 1567-iki debreczeni zsinat végzése már egész rendszerességgel tárgyalja az egyházi éneklés ügyét (IX.), kerüldőnek tartja a mise maradványait (XV.) s megemlékezik a himnusokról (XVII.). E végzésnek hat pontban szerkesztett indokolása is inkább elveket s az egyház fölfogását támogató okokat sorol föl, s nem azt szabja meg, hogyan foglal helyet az ének az isteni tiszteletben. Többet az énekügyre nem is várhatunk ezektől a zsinatoktól. Az elméket nagy kérdések foglalkoztatták, a protestáns egyházak elszakadása s az azt megelőző viták. Az augustana s a helvetica confessio hiveinek elválása minden esetre nagyobb jelentőségű volt, semhogy e felekezeteknek minden gondját s minden figyelmét ne igényelték volna. Alaptételül minden zsinaton elfogadták, hogy az egyházi éneket szertartásaikban ápolják s közönségessé teszik az egész gyülekezet számára — s ez a megállapodás nekünk egyelőre elegendő. Mert nem a protestáns egyházak ritusát, hanem énekeit vizsgáljuk, s nem rituális, hanem főként irodalmi szempontból. Elég tehát tudnunk, hogy minden protestáns felekezet gondot fordított az éneklésre, mert ez a tény fejt meg az énekirásban, énekes könyvek szerkesztésében és kiadásában szorgoskodó buzgalmat, s e buzalomnak köszönhetjük a protestáns énekirodalom fölvirágzását.

Mi módon szerepelt mégis az új egyházak isteni szolgálatában az ének, maguk az énekes könyvek fejtik meg legjobban. A kézirati graduálisok és a *Huszár* Gál-féle énekes könyv nyomán többkevesebb sikerrel rekonstruálni lehet az új egyház istentiszteletét s az utánuk következőkben a szétvált egyházakét. Célunkra csak a fő dolog tartozik most, hogy az isteni szolgálat s így az ének is a gyülekezet nyelvén folyt, hogy az éneket lehetőleg az egész gyülekezet zengte s így minden rangú és rendű tagja a magyar nyelvű éneklés részese volt. Ebből lehet megmagyarázni azt a nagy iparkodást, melyet énekeskönyveink írásában, másolgatásában, szerkesztésében és kiadásában papjaink, nótáriusaink és nyomdászaink kifejtettek s azt a rendkívüli gazdaságot, melyet nyomdászatunk történelme énekeskönyveink kiadásában fölmutathat. Egyházi éneket írni és énekeskönyveket kiadni méltó vállalkozás lehetett a XVI—XVII. században, az írónak nevet, a nyomdásznak jövedelmet biztosított. De e külső s világi csábítás mindvégig mellékes maradt ama lelki és buzgó áhítat mellett, mely az egyháziakat magával

ragadta s éneklésre készítette. Vallásos és áhitatos lelkük csak énekelni kíván és isteni félelmük buzgó énekléssel növekedett. Lelkükben az apostol intése nyomán dal fakadt s e dalban gyakran magyar szivük is megnyilatkozott. Énekeikben az istenhez fohász-kodnak, de a hit erős szavával nemzeti bánatukat zengik s hiük mélységeért s Krisztus érdemeért a boldog haza jövő remény-ségének adnak hangot.

Megható a szegény prédikátor, a mint hazafias fájdalomainak vallásos himnusaiban hangot ad, megható, hogy a gyülekezet vallása és magyar szive szerint egyaránt, mély áhitatba merülten emelkedik föl hite és nemzeti érzése magaslatára. Az ilyen éneknek hódítania kellett s uralkodnia a sziveken s az ilyen ének abban a korban nem volt ritkaság. Énekeskönyveink talán kivétel nélkül fölveszik az olyan darabokat, melyben a nemzeti érzés s a vallásos áhitat egybefoly, énekiróink telirakják műveiket az akkor folyó korra való allúziókkal. Bornemissza három rendben lévő gyűjteményének második rendje egész anthológiája az ilyeneknek s *Újfalvi* Imre, midőn egy közös énekeskönyv terveit kontemplálja, az ötödik részbe szánja »a magyar nemzet dolgait, a melyek magyar rhytmusokban rendeltetnek«. Ezekben a jámbor óhajtásokban és emlékezetre méltó törekvésekben a nemzeti és a vallási érzés szerencsés összetalálkozását látjuk mi s érezték az ősök, s ebben a magyar protestáns dalköltészet nagy virágzásának elsőrendű okát kell látunk ma. Mert a protestáns ének nemcsak a nyelv, hanem a nemzeti érzés ápolójává lesz s az irodalomtörténet különös gondját követeli. Akkor, a maga idejében irodalmat teremtett és védte a nyelvet s erősítette a nemzeti érzést: ma megtanít arra, hogy a magyar géniusznak az idegen szellem világában és ama régi korban is volt annyi ereje, a mennyi a maga érvényesítésére kellett.

Ennyi s ily fontos körülmények mellett, melyek a magyar egyházi éneket ápolták, ne feledkezzünk meg az iskolákról, a melyekben az ének tanítása, a zsoltárok éneklése rendben gyakoroltatott, ne feledkezzünk meg arról a hagyományról, hogy *Sztárai* Mihály énekének hallatára messze földről siettek. Sztárai valóban kitűnő énekes, ének- és dallamszerző s nagy térítő volt s valószínű, hogy hatásának egyik titkát épen énekművészetében birta. Az iskolák s a prédikátorok egymást segítve ápolták az egyházi ének kul-

tusztát s hihetőleg akkor vetették meg alapját annak a régi, maig felnyúló kálvinista tanításnak, mely mind a százötven zsoltárt szórul-szóra megtanlattatta a gyermekekkel. Nemcsoda hát, ha a régi közmondásba is belejutott a kálvinista gyerek, a ki »a zsoltár számát sem tudja; mégis énekel«.

III.

A protestántizmus gyors terjedésével az egyházi ének hatása is mind maradandóbban nyomult bele a magyar nép szellemi világába. Szövege és dallama egyaránt lekötötték, s úgy hiszem, ebben a korban kezdődik a kölcsönösség, mely magyar népünknek világi birája s a protestáns költészet között napjainkig megmaradt. Irodalomtörténeteink azt tanítják, hogy a kornak egész lírai termését, egész irányát a protestáns egyházi ének dominálta. Kivételt csupán Balassa tesz, de ő sem tud menekülni kora és környezete hatása alól. Szerelmes verseiben szabadon s a népies költészet virágénekeihez emelkedve, tüneményszerűleg válik ki a XVI. századból, de *istenes* énekei, melyeknek kortársai előtt nagy népszerűségét köszönhette, beleolvadnak a protestáns kórus harmóniájába. A vallási áhitat s a hazafias érzelem egybeolvadását már följegyeztük s ha nyomait a kor költészetében tovább keressük, megtalálhatjuk azokban a kölcsönzésekben, melyeket egymástól elfogadtak. Az énekszerző *ad notam*jaiban megőrzötte elveszett népies költészetünk egy-egy darabjának kezdő sorát, s a nép az ismert dallam után a népének melódiájára zengte az egyházi éneket. Egy-egy ájtatos ének megtetszett, azt közönségessé tette, magáénak vallotta, viszont a dallamban szükségét látó énekiró a népénekeiből kért kölcsön, *ad notam*, melódiát. Ez énekeknek erőteljes, gyakran nehézkes, de mindig tömör nyelve és kifejezései áthódoltak a népébe s a versformákban szegény szerző a népies dalok ritmusára írta énekét. Népköltési gyűjteményeinkben megcsendül egy-egy hang, a mely a XVI. század egyházi énekére rezonál, régibb világi liránkban számos emlékeztetővel találkozunk. Ezek az észrevételek részben már régebben elhangzottak ugyan irodalmunkban, de azért még most sem vizsgáldtunk e tárgy körül mélyebben.

Éppen úgy, mint a hogy a parlagon hagytuk a XVI—XVII. századi vallásos irodalom területét. Különbén is elmaradtunk, de ebben a kérdésben meglehetősen hátra vagyunk — pedig volna

Comitis Josephi Mészari Casal. inter. 1727



Anno do-
mini
millesi-
mo
tricesimo qui-
quagesimo octa-
uo: feria tertia
infra octavas:
Ascensionis dñi
Incepta est ista
Chronica: de
gestis Hungarorum
antiquis & no-

uissimis: ortu. et progressu. victoria eorum: et audacia
collecta ex diuersis Chronis veteribus eorum: veritates
ascribendo. & falsitatem omnino refutando. In nomine dñi Am
Incipit primapars Chronice de origine Hungarorum



D Er me
reges
regnat
aut do-
minus deus. p
sapientem Sa-
lamonem: puer-
bium: octavo Ca-
pitulo Gloriosus
deus in sanctis
suis in maesta-
te mirabilis cui
inestimabilis altitu-
do prudentiae Nul-
lus in clusa limi-

tibus. Nullis terminis comprehensa: & ceteri censura iudicij

Chronica de Gestis Hungarorum

Ex Museo
Hungarico

benne elég vonzó és hálás föladat. Hogy csak egyre gondoljunk: a magyar versnek eredeti ritmusáért is érdemes volna a régi emlékeket megbolygatni. De e két század liráján a vallásos ének nyoma mindvégig érezhető, a mint politikai történetén keresztül vonulnak a vallási szabadság harcrai. Világi liránk történetét sem irhatjuk meg addig, míg az egyházit meg nem ismertük. Egymásba játszik a népies és a műköltészet, népköltészetünk régi emlékét is benne kell nyomozni. Szóval, nem egy ok s nem egy szempont kínálkozik arra, hogy e kérdéssel behatóbban foglalkozzunk. E végre rendszeres munkát kell végezni, s nem a véletlenre bízni magunkat. A rendszeres munka maga szabja feladatul, hogy legelőbb a forrásokat kutassuk föl és ismertessük meg. Ez volna mostani dolgozatunk célja.

Történt ugyan ily irányban egy és más, de a mint a XVI—XVII. század lirája megiratlan fejezete irodalmunk történetének, forrásai sincsenek egybeállítva. Ez a föladat eddig nem volt megoldható, bár számos idevágó kisebb s nagyobb dolgozat jelent meg, mert állandóbb s folytonos figyelmet kívánó munkát kívánt. A mire könyvtáraink s más gyűjteményeink helyzete sem volt kedvező, azt korai lett volna erőszakolni. Ma már legalább a fővárosi könyvtárak hozzáférhetőek. *Szabó* Károly könyvészete és adalékai legalább a nyomtatott művekre kimerítő forrással szolgálnak s az újabban nekibuzdult kutatások sok mindent felszínre vetettek. Valódi teljességet nem remélhetünk ma sem, mert hitünk szerint még számos emlékeknek kell lappangnia, de viszonylagost igen. Reméljük, hogy összeállításunk segítségével könnyebben figyelemmel kísérhetjük s pontosabban ellenőrizhetjük vagy meghatározhatjuk esetleg fölbukkanó emlékeinket, s ennek fejében emlékeink és forrásaink gazdagodását várjuk. Tapasztalás szól mellettünk, minden újabban megjelent jegyzékünk gazdagabb a régebbinél, mintha egyik fölfedezés a másikat vonná maga után. *Toldy* jegyzékét megbővítette *Révész* Kálmán, mi pedig megyarapítjuk az övét, más gazdagítani fogja a miénket. Ez a haladás útja s egyúttal összeállításunknak egyik közvetett célja. A másik a magunk körében elvégezni azt, a mit eddig csupán megkezdettek, s a harmadik megkönnyíteni az utánunk járók dolgát, s a magyar lira történetének megírásához a bibliografiai alapot megadni.

Ennyi érdek kapcsolódik összeállításunkhoz, a mi főként az

irodalomtörténet érdeke s annak föladata lett volna már régebben. Jól érezte *Toldy* Ferencz, hogy e kérdésben pontos bibliografiai vezető nélkül haladni nem lehet. S bár könyveiben ránk hagyott tanítását nem tartjuk a XVI. századi egyházi lírára irányítónak, énekeskönyveink első jegyzéke tőle származik, s tőle származik a Régi Magyar Költők Tárának gondolata, terve s anyaga egy részének összehordása. Jegyzéke, melyet halála után irodalmi hagyatékából *Jakab* Elek publikált, mintegy kiegészítője ama sorozatnak, melyben régi énekszerzőinket gyűjti össze, de másrésről előkészület régi költészetünk gyűjteményes kiadásához. Úgy tetszik, mintha rendszeresen foglalkozott volna XVI. századi líránk történetével. Öreg korának súlyával küzdve, ifjú lelkesedéssel fonta koszorúját Balassa Bálint homloka és lantja köré, kézikönyvében szeretettel keltette új életre a század poétáit, össze jegyezte az újabb s újabb adalékokat és szövegette a Költők Tára megindításának terveit. Halála után mind e nyomok megszakadnak, csupán kettőn indult szerencsésen az irodalomtörténet. Balassa Bálint életének megírása, költeményeinek kritikai kiadása és a Költők Tárának megindítása által régi és szeretettel gondozott terve váltak valóra. Régi líránk egyéb területét azonban a rendszeres munkáldokás számára ugaron hagytuk.

A részletkérdések körül kevesebb szenvedélyvel és kisebb buzgalommal nyomoztunk. Több kisebb vagy nagyobb érdemű dolgozat számos részletet derített föl, vagy világosított meg, több forrást fedezett föl vagy adalékokkal járult gazdagításához: de a magyar nyelven zengő egyházi ének s a magyar szívből fakadt világi dal története állandóbb érdeklődést nem keltett. Tudományunk fejlődésével azonban mind több és több munkás kéz nyult régi emlékeink kutatásához, s könyvtárainkban is mind több figyelem fordult e tárgyra. Az ilyen módon fölszaporodó anyag most már ajánlkozott az összefoglaló földolgozásra. Első teendőül a források összeállítása és bemutatása kínálkozott, még pedig az időrendi. De szoros időrendi sort adni nem tartottuk tanácsosnak, mert nem pedáns bibliografiai, hanem szemléltetőbb irodalmi képet s beszédesebb irodalomtörténeti sorozatot akartunk bemutatni. Az irodalmi fejlődést inkább mutatja a mi összeállításunk: időrendi sorban adjuk az egyes énekeskönyveket, de az újabb kiadásokat az első kiadás után sorakoztatva.

Ily módon e sorozat beszélő tanuvá, mintegy a kortárs hitelét megnyerő tanuvá lesz. Elmondja, miről már emlékeztünk, hogy a zsoltár-kiadások kezdik meg énekeskönyveink sorát, hogy eleintén azokra fordítanak gondot, később a szertartásos énekek gyűjteményei kapnak erőre s a zsoltárt egészen elnyomják, míg végül megint a zsoltár lép előtérbe s a XVII. század folyásában a diadal reményével veszi föl a küzdelmet. Megtanuljuk, milyen nagy gondot fordítottak reformátoraink az énekirodalom művelésére, micsoda kísérletezéseken keresztül jutott a magyar egyházi ének virágzásának magas fokára; azután, hogy a XVI. században az egyházi s a világias lira ikertestvérekül mutatkoznak, majdnem összefolyva egymást kölcsönösen erősítik, hogy azután egymástól elválva, mindenik önálló fejlődésnek indul, s hogy ez a megválás akkor következik be, mikor az egyház felekezeti fölfogása mint dogmai követelmény az énekekben könnyebb kifejezésre jut s az ének a felekezetek megoszlása által mind jobban az egyházi szertartás szolgálatába kerül, míg a világi dal szabadabb hangot vesz fel s az egyház neheztelését vonja magára; hogy az énekeskönyvek megnyitják előttünk a régi ritusok misztériumait; hogy a protestáns ének példát ad és készletet teremt a XVII. század derekán meginduló katolikus énekirodalomnak; hogy az erről indított s felekezeti elfogultsággal tárgyalt vitát nem a hipotézisek, hanem a bibliográfia adatai dönthetik el; megtanuljuk továbbá, hogy az egyházi ének áthatotta s minden rétegében átjárta a magyarságot s így nem csupán irodalmunknak, hanem nyelvünknek is rendkívüli nagy szolgálatokat tett. Énekeskönyveink összeállítása magáért is szól, de tanúságot tesz arról az egyetemes lendületről, mely e két század irodalmát annyira jellemzi, a felekezeti villongásokról, melyek főként a XVII. században a polemikus könyvekben az irodalmat is áthatották. Tanúságot tesz nyomdai viszonyaink fejlettségéről meg arról, hogy a ki nem bírta a könyvet megfizetni, miként irogatta össze az előtte becses s neki kedves énekeket. Mennél mélyebben szállunk le a két század irodalmainak legalsó rétegeibe, annál jobban meggyőződünk az irodalmi mozgalom egyetemességéről, hatásáról és eredményeiről, de arról is, hogy ezt a minden irányban tanúságos és gazdag irodalmat nem kutattuk, ismertettük érdeme szerint.

Sorozatunkban az első csoportot a nyomtatott énekes-

könyvek teszik, még pedig előbb a zsolttárok, utóbb a szertartásos énekeskönyvek s végül a világi lira nyomtatott emlékei. Ez aránylag kevés nevet s kevés művelőt mutat, minek okait nem egy körülménybeu kell keresnünk. Az egyik s a legfőbb az, hogy nem igen volt dalköltőnk, a másik az, hogy a kornak nem volt fogékonysága a folyton élő s mind gazdagabban virágzó népies költészet termékeinek összegyűjtésére és kiadására. Az emberek megelégedtek azzal, ha tarsolyukba illő vagy zsebbe való könyvbe a nekik kedvesebb énekeket összeirogatták. A másik csoportot kéziratoss emlékeink alkotják, és pedig első sorban az egyházi, másodsorban a vegyes irányú kéziratok.

A nyomtatott és irott egyházi énekeskönyvek saját elnevezéseik szerint: gradualis, cantionalis, impressum, funebralis, passionalis, psalterium, magyarosan graduál, énekeskönyv, halotti temetésekorra való énekek, zsolttároskönyv, vagy egyszerűen zsolttár. A graduál s a passionalis rituális könyvek, a cantionalis, impressum, funebralis és psalterium a nép kezébe szánt énekeskönyvek, »melyek az graduál mellett az templomban szoktanak vitettetni.« Protestáns egyházainkban a graduált kezdetben a kántor és a pap, később a kántor használta s abból dirigálta és énekelte az isteni tiszteleten mondandó énekeket, a nép a cantionalisból vagy a psalteriumból énekelte. Ezért a graduál rendszerint az egyház felügyelete alatt állott, a többi énekeskönyvet a gyülekezet maga kedveszerint használta: otthon és a templomban. Temetésekre a funebralisból énekeltek, a passionalist csak a nagyhétben használták. Zsolttára volt mindenkinek s a kis formátumu impressum, tartalma és beosztása szerint nem különbözött a cantionalistól, melyet mindenben nélkülözhetővé tett. Az énekeskönyvek szerkesztését rendszeren tudós papok végezték ugyan, de az első kiadást követő többi a kiadók vagy a későbbi szerkesztők kezéből rendszeren megbővülve került ki, s e miatt sok olyan ének is került beléjük, a melyeket az egyház nem hagyott volna helyben. Így azután a hivatalosan elfogadott normától az egymást követő kiadások meglehetősen eltértek, miután azonban ezek a cantionalisok a nagy közönség számára készültek, mely az új éneket kívánta, a kiadók szívesen bővítették, s az egyház nem avatkozott a könyvnyomdászok üzleti dolgaiba. Ellenőrző s felülvizsgáló jogát csak a gradualisnál gyakorolta s ennek köszönhetjük az Öreg

Graduált. Egyéb, az ájtatosság gyakorlására, az iskolai fiatalság használatára szánt énekeskönyveket minden felekezeti írói szabadon szerkesztettek, kivéve a katolikusokat, a kiknek az egyház engedélyére volt szükségük.

Kéziratok énekeskönyveinkben, melyek nem rituális vagy határozottan egyházi jellegűek, simul össze a világi s az egyházi líra, ezeken látszik meg legjobban a két irány egymásra hatása. Kódexeknek neveztük ezeket, követve a régi tradíciót, bár voltaiképpen nem sajátképi kódexek. De kódexei régi költészetünk termékeinek, régi líránk emlékeinek s ily értelemben elnevezésük megállhat. Ezeknek összeszedésére volt legnagyobb szükségünk, mert míg a nyomtatott művekről van bibliografiánk, ezek szerte-szórva az idők mélyén s az irodalomnak különböző korú és jellegű közlönyeiben aludták a feledés álmát. Nem szabad elhallgatnom, hogy közlők nagyon sokat nem láthattam, a mi kormeghatározásoknál, mikor mások után kell szólani, s egyébként is sok esetben feszélyező. Ha kezemben nem volt, a legmegbízhatóbb ismertetőt vagy bemutatót követtem s a hozzájuk adott jegyzetekben mindenütt hivatkoztam az irodalomra.

Sorozatunk 1536-tól kezdve, a nyomtatott művekre nézve 1711-ig, az írott énekeskönyvekre nézve a XVIII. század végeig tart. A nyomtatott művek természetes határaiul az említett évszámok önként kínálkoznak, az első ismert énekeskönyv megjelenésének éve s a szatmári békekötés ideje. A kéziratok sorozatának határait ilyen pontosan megszabni nem lehetett, különösen nem a záró évet. Kéziratok gyűjteményeink iratási ideje s a bennük előforduló énekek szerzetési kora kellően alig ellenőrizhető, az esetleg meghatározott dátumok segélyével csupán az egymásutánt tudtam a lehetőség szerint megállapítani. Itt azonban a kéziratoknak nem annyira külső, mint inkább belső vonásai jöttek tekintetbe: tartalmuk, énekeik, a melyek a körülhatárolt két század hangulatát, irányát és eszméit éreztették. Belőlük is szépen kikeredik a két század, nem kronológia, hanem írói irányok és eszmények szerint — s bennünket éppen ez érdek.

Föltűnő jelenség, hogy énekeskönyveink közül néhány egészen elveszett, nagyon sok töredékes s a legtöbb csak igen kevés példányban maradt ránk. Az énekeskönyv mindig kézben forgott, s a mint elkopott, újjal váltották föl. A meddig csak rongyosra

nem olvasták, folyton használták s a nyomdászok élelmessége folytonosan új kiadásokat bocsátván közre: az elnyűttet könnyen lehetett pótolni s nem volt érdemes megbecsülni. Egy részről tehát a használat, más részről pedig az új énekeskönyvek a régi kiadásokat tönkretették. De a miről tudomásunk van, a mit birunk, vagy a mi fölfedezések következtében előkerült, még mindig tekintélyes szám. *Toldy* jegyzéke óta számuk körülbelül megháromszorosodott. De ez a szám is növekedni fog. A mint régi könyvtárainkat fölkeressük, nyilvános gyűjteményeink anyagát ismerni fogjuk s a magánosok padlásain és könyvesládáiban heverő anyag felszínre kerül, újabb meg újabb adalékokra fogunk bukanni. A mint a meglévő kiadások tanúskodnak, Bártfa, Debreczen, Kassa, Kolozsvár, Lőcse, Nagy-Szombat, Nagy-Várad stb. kiadói évről-évre újabb meg újabb kiadásokat vetettek piacra. Az énekeskönyvek megjelenési éveiben mutatkozó szaggatottság viszont arra figyelmeztet, hogy e hiányok még betöltetlenek — ismeretlenül lappangó kiadásokkal. Ezt a hézagot csak az a föltevés magyarázza ki, hogy nem minden énekeskönyvet ismerünk, a mely megjelent.

Ha magángyűjteményeinktől a nyomtatott anyag, családi levéltárainktól viszont a kézirai emlékek gyarapodását várjuk. Szerzetartásos könyvünk a XVI. századból egyetlen nyomtatott sincs, ha *Beythe* Istvánét nem tekintjük annak, a XVII. századból csak egy, az *Öreg Graduál*. Gyülekezeteink tehát arra voltak kényszerítve, hogy irott, másolt példányokat szerezzenek be. A Dunántúlról több egyházat ismerünk, a melynek irott graduáléja megmaradt, többet a Tisza mellékéről s az erdélyi részekből is. De ez a szám nagyon kevés régi egyházainkéhoz képest. Az *Öreg Graduál* 200 példánya nem segített a mind inkább tapasztalható szükségben, magától áll be annak a fölgondolása, hogy még a XVII. században is több irott mint nyomtatott graduál volt használatban. Hová lettek? Valamennyi nem pusztulhatott el, és csak annyi menekült volna meg, a mennyit jegyzékünk ismer? A könyvek drágasága hosszú ideig irott cantionalisokra, funebralisokra szorította az ájtatoskodókat, csak az a néhány lett volna, a mi társait ma képviseli? S vegyes tartalmú vagy tisztán világi énekeskönyv is csak annyi forgott volna kézben, a mennyit fölkerestek eddig? Nem gondolnók, s épen emiatt s az elősorolt okokból

természetesnek kell tartanunk, hogy intenzív és rendszeres kutatás jelentékenyen fogja gyarapítani sorozatunkat.

Abban a nyugodt öntudatban ajánlom sorozatomat irodalmunk kedvelői és művelői figyelmébe, hogy lelkiismeretes és hasznos munkát végeztem és abban a meggyőződésben, hogy annak viszonylagos teljessége is nem egy tekintetben pótlásra, helyreigazításra szorul. De idején valónak láttam már régebb óta gyűjtögetett s rendezgetett anyagomat közrebocsátani, mert itt az ideje, hogy a XVI.—XVII. század költészetével és irodalmával behatóbban foglalkozunk, különösen liránkkal, melynek annyi vonzó oldala kínálkozik. Ez a kérdés különben nem csupán irodalomtörténeti, hanem általános művelődés-történeti is, kivált liturgiai és zenei tekintetben. Verstanunk és nyelvünk alakulására e gazdag költészetnek pontos ismerete nélkülözhetetlen.

Ez a sorozatos összeállítás tehát várja a speciális himnológiai, liturgiai, zenetörténeti és irodalmi bújázkodás embereit. Az anyag és a források felsorolása mindezek számára lényeges hasznot hajt s alapul szolgálhat a folytatólagos kutatásokhoz.

Érdeklődő s e kérdésben dolgozó irodalomtörténészek előtt nem ismeretlenek forrásaim, a hol szükség van, hivatkozom rájuk lelkiismeretesen. De a magam szemének, tapasztalataimnak és ismereteimnek a legtöbb esetben csak akkor adtam előnyt, mikor az előttem járók tévedését helyreigazíthattam. Több emlékünket én publikáltam először, ezekre a közleményekre is rendszeresen hivatkozom az utánam dolgozók kedvéért. Hivatkozom azokra is, a kik előttem dolgoztak s azon voltam, hogy jegyzeteimben mindenkor megbízható lehessenek. Mert erős meggyőződésem, hogy a »szellemes konjektúrák« kora irodalmunkban is lejárt s az eredményeknek gondos összeállítását már meg kell követelnünk.
